

УДК 81'366.58

Дієслівні граматичні категорії в концепції О. Н. Синявського

Арцешашева О.В.

*Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов,
м. Горлівка, Україна*

Статтю присвячено аналізу поглядів О.Н. Синявського на граматичні категорії часу та виду українського дієслова. Подано своєрідне лінгвістичне трактування досліджуваної проблематики. Зроблено висновки про аналіз категорій в лінгвістично-історичному аспекті.

Ключові слова: дієслово, категорія часу, категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид.

Дослідження з лінгвістичної історіографії мають велике значення для сучасного мовознавства. Вони дозволяють простежити виникнення, становлення та розвиток певної системи теоретичних поглядів мовознавців, вплив їхніх лінгвістичних концепцій на сучасне мовознавство.

Одним з найважливіших етапів розвитку мовознавства в Україні став період 20-х – 30-х років ХХ ст. У цей час функції української мови значно розширились. Вона стала вживатися у сфері державного управління, громадсько-політичної й культурної діяльності. Це висунуло проблему усталення літературних норм та упорядкування термінології, в тому числі й граматичної.

З'явилося багато робіт, присвячених питанням граматики: «Українська грамика» Є. Тимченка (1917), «Початкова грамика української мови» О. Курило (1922), «Українська мова в трудовій школі» Г. Сабалдира і М. Грунського (1926), «Українська мова» П. Горецького і І. Шаля (1926, 1929), «Грамика української (руської) мови» С. Смаль–Стоцького і Ф. Гартнера (1928), «Українська мова» І. Карбаненка і О. Матвієнка (1931) та інші.

Однією з найвизначніших постатей зазначеного періоду став Олекса Наумович Синявський. Він є автором праць з української літературної мови, історії мови, фонетики, діалектології, навчальних посібників з української мови. В роботах лінгвіста багато уваги приділено дієслову.

Метою нашої статті є розкриття поглядів О. Н. Синявського на граматичні категорії часу та виду українського дієслова.

Дієслово для лінгвістів є однією з найскладніших частин мови. Система його граматичних категорій протягом багатьох століть привертає увагу цілого ряду дослідників. Незважаючи на це, питання про деякі дієслівні категорії, зокрема часу та виду, досі лишаються дискусійними, що зумовлює *актуальність* висвітлення поглядів О.Н. Синявського, як одного з провідних лінгвістів.

У 1931 році вийшла в світ праця О.Н. Синявського «Норми української літературної мови». У цій роботі виявився талант мовознавця як граматиста, як теоретика і практика української мови. Він зробив детальний аналіз морфологічної будови мови. Одне з центральних місць в цьому дослідженні посідає дієслово. Робота адресовано українським вчителям, тому вона має дещо конспективний характер.

Початкову форму дієслова учений назвав *дієйменником*. Ця форма завжди має закінчення *-ти*, яке приєднується безпосередньо до кореня, або за допомогою *на-ростків* (суфіксів): *нес-ти, рев-ти, каз-а-ти, дар-ува-ти, біл-і-ти, крут-и-ти*. Крім «звичайних», автор виділив пестливі дієслова, такі, як *їстоньки, спатоньки, спатусі*.

Зосереджуючи увагу на морфологічних питаннях, О.Н. Синявський одночасно описав стилістичні можливості різних форм дієслова. Так, скорочені закінчення дієйменників *-ть*, на думку лінгвіста, треба вживати лише в «красному письменстві».

Дієслова дійсного способу теперішнього часу дослідник поділив на дві групи відмінювання, детально описавши принципи їхнього розподілу та варіанти закінчень для кожної групи.

Так саме повно науковець описав утворення та форми майбутнього часу. Майбутній час дієслів доконаного виду твориться за допомогою тих саме закінчень, що й теперішній час: *іду, ідеш, ідуть – піду, підеш, підуть, кидаю, кидаєш, кидають – кину, кинеш, кинуть*. Майбутній час дієслів недоконаного виду мають дві форми: 1) синтетичні форми, що утворилися від недоконаних дієйменників за допомогою дієслів *иму, имеш, име, имемо, имете, имуть*, що злилися в одне слово: *пектиму, пектимеш, пектиме, пектимемо, пектимете, пектимут*; 2) аналітичні форми, що утворилися від недоконаних дієйменників за допомогою дієслів *буду, будеш, буде, будемо, будуть*: *буду писати, будеш писати, буде писати, будемо писати, будуть писати*.

Докладно О.Н. Синявським розглянуто минулий час. Учений зазначив, що в давнину дієслова минулого часу творилися від дієприкметника за допомогою дієслів *єсмь, еси, є* і далі, напр.: *(я) брав єсмь, (ти) брав еси, (він) брав є (єсть)*. Це були складені форми. Згодом вони спростилися, допоміжне дієслово з особовими закінченнями відпало, залишилися лише дієприкметники з родовими закінченнями. Таким чином, форми минулого часу дієслів утворилися з дієприкметникових форм, і тому ці дієслова мають іменну словозміну, а саме прикметникові закінчення називного відмінку однини і множини: *брав, ніс, утік, пас – порівн. шевців, певен, всяк, один; брало, несло, утекло, пасло – шевцеве, певне, всяке, одно; брала, несла, утекла, пасла – шевцева, певна, всяка, одна*. Форми дієслів минулого часу без *-в* для чоловічого роду однини походять від дієслів, в яких перед *-ти* в дієйменникі стоїть приголовний: *нести – ніс, скубти – скуб, пекти – пік*. Дієслова з подвійним дієйменником мають дві форми минулого часу: *мерзнути, мерзти – мерзнув, мерз; тягнути, тягти – тягнув, тяг*.

Мовознавець зауважив, що, крім минулого, є, також передминулий час. Він складається з форми минулого часу відповідного дієслова та допоміжного слова *бути* в минулому часі однакоого з ним роду й числа: *ходив був, ходили були, були ходили*. Передминулий час означає попередню дію з двох минулих дій. У сучасних дослідженнях він відомий як давноминулий час.

Велику увагу О.Н. Синявський приділив граматичній категорії виду дієслова. Видові форми дієслова означають тривання або «тяглість» дії і передаються чотирма способами: зміна голосного в корені, «наростки» (суфікси), «приростки» (префікси) і наголос.

Учений детально описав всі варіанти способів і надав велику кількість прикладів. Він відмітив, що усіх форм «тривання» в українській мові дуже багато, але всі вони укладаються в дві основні групи: доконані та недоконані. Недоконаність – це форма, яка означає «тяглу, не викінчену» дію, доконаність означає «викінчену» дію. Найбільш поширений спосіб творення доконаних дієслів з недоконаних – це додавання префіксів, напр.: *несу – понесу, ношу – наношу, виношу – повиношу*. Зрідка доконані форми утворюються за допомогою суфіксів, напр.: *кидаю – кину, купую – куплю*; зміною голосного в корені: *лежу – ляжу, лежати – лягти*; зміною наголосу: *задіхатися – задиха́тися, підслухати – підслуха́ти*.

Основна відмінність недоконаних дієслів від доконаних полягає в тому, що від діємників недоконаних дієслів можливий майбутній час на *-му, -меш* або з *буду, будеш*, а від доконаних – неможливий. Напр.: *нести – нести́му, нести́меш, буду нести; виношувати – виношувати́му, виношувати́меш, буду виношувати*, але *повиношувати – повиношую*.

На думку мовознавця, форми доконаності і недоконаності не вичерпують усіх форм тривання дії. У межах недоконаних дієслів він виділив форми протяжності і наворотності дії. Протяжна форма дієслова виражає тривалу і разову дію (*несу*). Наворотна дія означає повторну, кількаразову, більш абстрактну дію (*ношу*). Такий розподіл дії, як зауважив О.Н. Синявський, спостерігається в невеликій кількості дієслів: *везти – возити, вести – водити, брести – бродити, летіти – літати, тягти – тягати, бігти – бігати* та інші.

Подібний погляд відбився в роботах лінгвістів подальших поколінь. У своєму дослідженні «Структура українського дієслова» В.М. Русанівський об'єднав такі дієслова в групу односпрямованості / різноспрямованості дії [5, с. 231].

До другої групи, в якій розрізняється протяжність – наворотність дії, відносяться такі дієслова: *розрізняти – розрізнявати, виснажати – виснажувати, вивчати – вичувати, вихвалити – вихвалювати, порушати – порушувати, відзначати – відзначаючи* та інші. О.Н. Синявський зазначив, що недоконані форми дієслів з суфіксами *-у(-ува-)* та *-а(-я-)* дуже поширені в українській мові. Часто зустрічаються форми з чергуванням голосного в корені, напр.: *текти – утікати, терти – витирати*.

У деяких доконаних формах дієслів, створених від протяжних і наворотних недоконаних, можна виділити разову та кількаразову дію: *нести* (недоконана протяжна форма) – *понести* (доконана разова форма), *носити* (недоконана наворотна форма) – *понести* (доконана кількаразова форма). Але в більшості дієслів доконаного та недоконаного виду протяжність й наворотність не розрізняється, напр.: *писати, варити, читати, співати – написати, зварити, прочитати, заспівати*.

В своїй праці «Норми української літературної мови» О.Н. Синявський виділив чотири основні форми тривання дії і надав їх детальний опис.

Перша недоконана форма характеризується відсутністю приростка (префікса), напр.: *знати, писати, гуляти*. Іноді таких форм буває дві, тоді вони розрізняються як протяжні й наворотні, напр.: *нести – носити*.

Перша доконана твориться за допомогою префікса від першої недоконаної форми, напр.: *написати, погуляти, понести, поносити*. Зрідка ця форма будується суфіксальним способом, напр.: *кидати – кинути, лишати – лишити, купувати – купити*.

Для другої недоконаної форми обов'язковим є префікс; крім того, корінь першої недоконаної форми змінюється за допомогою суфікса, чергуванням кореневого приголосного або зміною наголосу, напр.: *писати – підписувати, брати – забирати, кидати – накидати, возити – звозити*.

Друга доконана форма збігається з попередньою, при цьому додається префікс *по-* напр.: *попідписувати, позабирати, понакидати, понавозити*.

Як зазначив дослідник, префікс *по-* набув особливого значення й поширення в українській мові. Доданий до другої недоконаної форми дієслів (з префіксом), він створює особливі форми, які показують «множність, розділовість» дії, а саме:

1) при перехідних дієсловах вони показують, що дія від дійової особи (підмета) переходить на різні предмети. При цьому об'єкт (додатковий іменник) повинний бути у множині, напр.: *він попідписував папери, вони понакопували ямок*;

2) при неперехідних дієсловах такі форми показують, що дія належить різним особам (діячам), напр.: *всі попрокидалися, діти порозбігалися, голуби позліталися, народ попрокидався*.

В роботі В.М. Русанівського такі дієслова входять до групи дистрибутивної дії [5, с. 237].

Зрідка *по-* надає розділового значення без другого префікса: *поснути, посідати, полягати, повставати*.

Дієслова з *по-* завжди конкретніші, через це учений застерігав від надмірного вживання цих дієслів. Також він підкреслював, що такі форми можливі лише від недоконаних дієслів.

Окремо О.Н. Синявський зупинився на подвійному префіксі *попо-*. Він підкреслив, що цей префікс дуже поширений в мові. Форма з таким префіксом набуває нового значення, «вищого ступеня дієслова», напр.: *попоносити (багато поносити), попоробити, попостояти, попогнутити, попокричатити*. Додається *попо-* до наворотних дієслів або тих, що не розрізняють наворотні й протяжні форми.

Висновки. Таким чином, слід підкреслити, що, узагальнивши всі знання з граматики, які існували на той період, О.Н. Синявський виклав струнку систему норм, які найбільше відповідали вимогам суспільства. У своїй роботі «Норми української літературної мови» дослідник зробив детальний аналіз морфологічної будови мови, і зокрема дієслова. Він навіть багато власних міркувань, опираючись на попередній граматичний досвід. Багато з його тверджень зберегли свою значущість з плином часу та стали базою для подальших досліджень в граматиці. Теорія дієслівних видів отримала подальший розвиток в роботах В.М. Русанівського, М.А. Жовтобрюха та інших мовознавців.

Список літератури

1. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41 – 45.
2. Грищенко А.П. О.Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства / А. П. Грищенко // Українська мова. – 2005. – № 4. – С. 22 – 62.
3. Дем'янюк М.П. Учення про дієслово в «Граматиці» Якова Блоніцького / М.П. Дем'янюк // Українська мова. – 2008. – № 2. – С. 79 – 88.
4. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції (ретроспективний огляд) / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 3 – 12.
5. Русанівський В.М. Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 316 с.
6. Синявський О.Н. Норми української літературної мови / О. Н. Синявський. – К., 1931. – 367 с.

Арцебашева О.В. Глагольные грамматические категории в концепции А. Н. Синявского // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 1. Часть 2. 334-338.

Статья посвящена анализу взглядов А. Н. Синявского на проблему грамматических категорий времени и вида украинского глагола. Дано лингвистическое трактование исследуемой проблематики. Сделаны выводы об анализе категорий в лингвосториографическом аспекте.

Ключевые слова: *глагол, категория времени, категория вида, совершенный вид, несовершенный вид.*

Artsebasheva O.V. The verbal grammatical categories in Synyavskiy's conception // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 1. Part 2. – P. 334-338.

The article is dedicated to Synyavskiy's understanding of the question of the verbal categories of tense and correlation. The linguistic interpretation of the problem under analysis is considered in this paper. High emphasis is placed on the results of the linguahistorical analysis of these categories.

Key words: *verb, category of tense, category of correlation, perfect correlation, imperfect correlation.*

Поступила до редакції 24.03.2012 р.